

Filosoferen doe je zo

Leidraad voor de basisschool

Rob Bartels en Marja van Rossum

Daarom is geen reden, groep 5 en 6

De hoofdzaak, groep 7 en 8

Inhoud

Woord vooraf.....	7
Werkwijzer	9
Wat is dat, filosoferen met kinderen?.....	9
Hoe doe je dat, filosoferen met kinderen?.....	11
Waarom zou je dat doen: filosoferen met kinderen?.....	15
Wat is het doel?.....	15
Democratie leren door filosoferen	16
Is filosoferen met kinderen een democratische praktijk?	18
Als je meer wilt.....	20
Daarom is geen reden een programma Filosoferen met kinderen voor groep 5 en 6 van de basisschool.....	23
De hoofdzaak een programma Filosoferen met kinderen voor groep 7 en 8 van de basisschool.....	95
Inhoud DVD.....	168

Woord vooraf

Filosoferen doe je zo is een programma filosoferen voor de hele basisschool, van groep 1 t/m 8. *Filosoferen doe je zo* hebben we om verschillende redenen gemaakt. De toenemende belangstelling voor burgerschap en burgerschapsvorming in het onderwijs is de belangrijkste. Die belangstelling wordt mede gevoerd door wetgeving: sinds 2006 hebben alle basisscholen (en scholen voor voortgezet onderwijs) de opdracht burgerschap bij de kinderen te bevorderen. Wij zijn ervan overtuigd dat filosoferen hieraan een bijdrage kan leveren. In een democratische samenleving als de onze hebben burgers een goed denk- en oordeelsvermogen nodig, ze zijn tot dialoog in staat en weten om te gaan met verschil van mening. Dat zien we allemaal in het filosoferen. We hebben dit programma vanuit die overtuiging gemaakt, en daarin zijn we in de afgelopen tijd alleen maar gesterkt. Terwijl we *Filosoferen doe je zo* ontwikkelden en het in scholen als proef draaide, onderzocht Rob Bartels of - en zo ja - welke bijdrage filosoferen levert aan democratische burgerschapsvorming in de school. De resultaten van het onderzoek lees je op pagina 15 e.v. van deze inleiding.

Als je *Filosoferen doe je zo* gebruikt en regelmatig, minstens een keer per veertien dagen, met kinderen filosofeert, draag je op school bij aan burgerschapsvorming. Gewoon door met de kinderen te filosoferen. Je hoeft er geen speciale onderwerpen voor aan te snijden. In het materiaal voor groep 7 en 8 vind je wel thema's die er bij aansluiten.

De tweede reden om dit programma te maken komt voort uit een wens die we al langere tijd hadden: het opnieuw beschikbaar maken van materiaal uit de map *Filosoferen op de basisschool*, die in 1994 verscheen bij de Stichting Leerplan Ontwikkeling. Daarin zat zoveel moois, dat er niet meer uitkwam. In *Filosoferen doe je zo* hebben we een aantal van die verborgen juwelen opnieuw aan het licht gebracht. We hebben ze bewerkt op basis van onze praktijkervaringen er mee. De meeste van deze uitwerkingen vind je terug in het materiaal voor groep 5 – 6.

Daarmee werkten we aan een programma, niet aan een verzameling losse thema's, maar aan een samenhangend geheel, met een lijn erin, onze derde reden voor *Filosoferen doe je zo*. Er is veel materiaal om met kinderen te filosoferen, maar een leraar moet elke keer opnieuw bedenken wat hij of zij zal gaan doen. In de overvolle schooltijd schiet het filosoferen er dan gemakkelijk bij in. Met *Filosoferen doe je zo* hebben we een programma gemaakt waarin je voor de hele basisschoolperiode voldoende materiaal vindt. Met een doorlopende lijn: in groep 1 en 2 staat het vragen stellen centraal, in groep 3 en 4 de ontwikkeling van dialoog, in groep 5 en 6 denk- en redeneervaardigheden en in groep 7 en 8 vind je meerdere thema's die betrekking hebben op de democratie. Een andere lijn is die, die aansluit bij de ontwikkeling van kinderen en hun verschuivende interesses en leefwerelden, en we hebben rekening gehouden met diversiteit in de thema's van de filosofie. In elk boek vind je thema's die verbonden zijn met kennisleer, met de filosofie van de mens, met ethiek, met taal. Nog belangrijker vinden we afwisseling in werkvormen, met name in de openingsscenario's en afrondingen. Al te veel domineren in het reeds bestaande materiaal het verhaal als opening en de schrijfpodracht als verwerking. Het zijn geschikte werkvormen, maar we weten intussen dat kinderen verschillen, dat ze verschillende behoeften hebben. Vooral jonge kinderen moeten veel kunnen doen. In *Filosoferen doe je zo* hebben we veel en een evenwichtige afwisseling van werkvormen ingebracht, met name in de openingsscenario's en afrondingen.

En toen was er een programma, om uit te proberen. Ruim veertig leraren - sommigen met veel, anderen met weinig ervaring in het filosoferen - hebben met de proefversies gewerkt. Ze waren er blij mee; niet alleen met de thema-uitwerkingen - daar hadden de leraren soms ook wel commentaar op - maar vooral omdat ze een programma in handen hadden, waarmee ze op een verantwoorde wijze konden filosoferen met kinderen. 'Sinds we dit hebben, ben ik enthousiaster geworden. Dit geeft voor mij zoveel richting. (...) het werkt gewoon. Hierdoor ben ik meer gaan filosoferen'. 'Het programma is niet alleen uitdagend, maar zorgt er vooral ook voor dat het gesprek niet aan de oppervlakte blijft, dat je de diepte in moet'.

De leraren die de proefversie van het programma hebben uitgevoerd en aan het onderzoek hebben meegewerkt willen we op deze plaats heel hartelijk bedanken. Jullie ervaring en opmerkingen hebben eraan bijgedragen dat we de uitwerkingen zo toegankelijk mogelijk voor anderen hebben kunnen maken.

En natuurlijk willen we hier ook alle kinderen die meededen bedanken. Jullie opmerkingen, fragmenten van gesprekken en markante uitspraken hebben we verwerkt als illustraties bij de uitwerkingen. Ze maken het materiaal compleet en laten zien: zo kan je het doen!

Wij wensen jullie en je kinderen veel filosofisch plezier met *Filosoferen doe je zo*.

Rob Bartels en Marja van Rossum

Werkwijzer

Op school stellen we meestal drie vragen: wat gaan we doen? Hoe gaan we dat doen? Waarom doen we dat? Er zijn meer vragen, zoals: wie gaat dat doen en wanneer? Daar gaat deze handleiding niet over. Wel over wat, hoe en waarom.

In dit deel, de werkwijzer, gaan we eerst in op de watvraag: wat is dat, filosoferen met kinderen? De meeste aandacht besteden we aan de hoevraag. Eigenlijk vind je in de handleidingen bij elk thema een beschrijving hoe je over dat thema de kinderen met elkaar kunt laten filosoferen. Hieronder vind je vooral algemene handreikingen, we gaan in op de verschillende stappen in het proces en jouw rol daarin. De waaromvraag bespreken we in het volgende hoofdstuk van deze inleiding.

Wat is dat, filosoferen met kinderen?

Wat is dat filosoferen? Die vraag is al een filosofische. Dat komt omdat wij daar allemaal verschillende antwoorden op hebben. Zelfs filosofen denken daar verschillend over. Stel je voor: nu al een paar maanden filosoferen de kinderen in jouw groep regelmatig met elkaar (of al een paar jaar, of al hun hele schooltijd), en iemand vraagt: wat is dat, filosoferen? De kinderen hebben allemaal aan dezelfde gesprekken deelgenomen, je zult het horen: veel verschillende antwoorden. Probeer maar. De een zal het vooral hebben over nadenken en peinen, en taalvaardig als zij is zegt ze misschien wel: het is proberen je gedachten onder woorden te brengen. Een ander kind heeft het over je eigen mening zeggen, dat je daar vrij in bent, daar houdt hij van, en dat er geen goede en foute antwoorden zijn. Nog een ander benadrukt het met elkaar praten, naar elkaar luisteren, het samen iets uitzoeken. Met elkaar kunnen die kinderen een gesprek hebben over de vraag wat filosoferen is, waarin ze elkaar uitleggen wat dat voor hen betekent en waarom. Met elkaar proberen ze iets meer te begrijpen van dat fenomeen, dat ze allemaal kennen.

Filosoferen met kinderen lijkt een containerbegrip te worden. Zo'n begrip dat iedereen naar eigen geloven gebruikt en invult. Dat komt ervan als steeds meer mensen het gaan doen. We willen hier graag drie kenmerken van filosofische gesprekken noemen. Om het verschil duidelijk te maken. Met gesprekken gericht op de sociaal-emotionele vorming, met levensbeschouwelijke gesprekken en die in cultuureducatie, en waar we nog meer over in gesprek kunnen zijn. (Je kunt natuurlijk wel over sociaal-emotionele onderwerpen, bijv. over pesten, over jezelf, filosoferen, en dat geldt op dezelfde wijze voor onderwerpen uit levensbeschouwing en cultuureducatie.)

Het eerste waarin filosofische gesprekken zich onderscheiden van andere gesprekken zijn de vragen die aan de orde zijn; filosofische vragen zijn van een andere orde. De filosofie noemt ze hogere orde vragen. Hogere orde vragen zijn vragen die je kunt onderzoeken door erover na te denken zonder dat je op zoek hoeft te gaan naar feiten, zonder dat je eerst gegevens in de werkelijkheid hoeft te verzamelen. De vraag 'Moet je je altijd aan de regels houden?' kun je onderzoeken zonder allerlei feitenmateriaal te hoeven verzamelen. Je kunt over die vraag in gesprek gaan met de ervaring en kennis die de kinderen al hebben.

Hogere orde vragen noemen we ook wel conceptuele vragen, ze vragen dus niet: wat zijn de feiten?, maar: wat is de betekenis daarvan? Conceptuele vragen gaan over de betekenis van begrippen, over onze mensbeelden, over onze opvattingen van de werkelijkheid, over onze

morele oordelen. Wat is pesten? Waarom zou je elkaar niet mogen pesten? Is een pestkop een slechter mens?

Filosofische gesprekken zijn onderzoeksgesprekken. We onderzoeken een vraag, en dat doen we in gesprek. Het is onderzoek, dat de vorm heeft van een gesprek. Daarom gebruiken we die termen 'filosofisch onderzoek' en 'filosofisch gesprek' vaak door elkaar.

Een tweede kenmerk van filosofische gesprekken is dat ze plaatsvinden in dialoog. Daarin zijn filosofische gesprekken niet uniek, denk je misschien. Misschien? Een dialoog is volgens ons een uitwisseling van vragen en antwoorden, gericht op gezamenlijk nadenken. Dus niet alleen de vragen van de leraar en de antwoorden van de kinderen. Kinderen zijn met elkaar in dialoog. Althans daar streven we naar. En het filosofisch gesprek is dus gericht op gezamenlijk nadenken. Dit is een belangrijk verschil met de meeste gesprekken die we in de kring voeren. Daarin wordt wel van alles uitgewisseld, van de belevenissen in het voorbije weekend tot de bevindingen van een groepje kinderen naar aanleiding van een natuuronderzoek, maar die kringgesprekken zijn niet gericht op gezamenlijk nadenken. Dan houden we ook nog wel eens een leergesprek, de leraar probeert de kinderen te laten nadenken, maar wel graag in een bepaalde richting, van uitwisseling is dan sowieso geen sprake.

Een dialoog, en dat willen we hier met nadruk stellen, is geen discussie. In een discussie poneren we stellingen of meningen met als doel een ander te overtuigen. Een discussie kun je winnen of verliezen. Wij vinden het prima als leraren, in de bovenbouw, kinderen de ruimte geven met elkaar te discussiëren. Retorica, welsprekendheid, is ook een kunst die geleerd moet worden. Dat heeft echter niets te maken met de dialoog, waarin gezamenlijk onderzoek centraal staat.

Een dialoog over een hogere orde vraag wordt pas filosofisch als we daarin ook verdieping kunnen bereiken. Filosofische verdieping heeft vele gezichten. We noemen er hier twee: redeneren en begripsvorming. Redeneren doen we allemaal, we leggen oorzaak – gevolg relaties, het is donker buiten, want de zon is al onder; we gebruiken middel – doel redeneringen: je gaat naar school om te leren, en zo gebruiken we nog vele andere redeneerstrategieën. Waar het in een filosofisch gesprek om gaat, het is immers een onderzoek, is dat kinderen deze strategieën bewust en reflectief (leren) gebruiken. Dat wil zeggen dat we in de gesprekken ook onderzoeken hoe een strategie wordt gebruikt. Het is donker, want de zon is onder. Is de hier gebruikte oorzaak – gevolg relatie juist? En: gaan we naar school om te leren?

En dan zijn er de begrippen die in filosofisch onderzoek aan de orde zijn: jezelf, vriendschap, tolerantie, waarheid, ... Als we filosoferen, proberen we iets van de betekenis van deze begrippen te ontrafelen. We proberen die begrippen betekenis te geven: wat betekent vriendschap? En voor mij? De kinderen merken dat anderen aan vriendschap een andere betekenis toekennen. Waar komen die verschillen vandaan?

Filosofische vragen, dialoog, redeneren, samen maken ze een filosofisch gesprek. Dat gaat niet van vandaag op morgen. Het ontwikkelen van filosofische gesprekken in een groep kost even. *Filosoferen doe je zo* is een leidraad door de jaren heen. In groep 1 en 2 staat het vragen stellen centraal: wat is een vraag? Wat is een antwoord? Over welke vragen is het boeiend om samen na te denken? Dat deel heet: *een kind kan meer vragen dan ...* In groep 3 en 4, *Alle stemmen tellen*, willen we vooral de dialoog bevorderen: wie wil daar op reageren? Wie heeft een vraag

aan een ander kind? We laten zien: ieders inbreng is van waarde. In groep 5 en 6, redeneren doen de kinderen dan natuurlijk al lang, maar het onderzoeken daarvan, van verschillende redeneerstrategieën, dat krijgt nadrukkelijk zijn plaats in *Daarom is geen reden*. En in groep 7 en 8 brengen we het bij elkaar in de *Hoofdzaak*. Daarin onderzoeken we ook enkele in de democratie belangrijke thema's.

Filosofische vragen, dialoog, redeneren, is niet alleen de lijn die loopt door de achtereenvolgende jaren van *Filosoferen doe je zo*, het is ook de lijn die er door de handleiding van de thema's loopt: de opening: vragen stellen; vervolg: dialoog op gang brengen en verdieping. Hoe je dat kunt doen, lees je hierna.

Hoe doe je dat, filosoferen met kinderen?

In deze handleiding staat bij elk thema beschreven hoe je over dat thema de kinderen met elkaar kunt laten filosoferen. Elke themahandleiding is opgebouwd uit vier delen:

- van kinderen,
- oriëntatie,
- voorbereiding en
- uitwerking.

Hieronder zullen we elk van die delen toelichten en met name de uitwerking uitvoerig beschrijven.

Van kinderen

Alle thema's zijn door ons en/of vooral door leraren in hun groepen uitgevoerd. Meer dan veertig leraren hebben met hun kinderen gedurende ruim anderhalf jaar met het materiaal gewerkt. Op basis van hun reacties hebben we de thema's definitief vorm gegeven. Wat kinderen vonden, fragmenten van gesprekken, we hebben ze op de eerste plaats gezet in de themahandleidingen. Niet als ode aan het kind. Wel om te laten zien dat het in het gesprek op de eerste plaats gaat om wat kinderen vinden, waarom ze dat vinden, of en hoe ze dat anderen duidelijk kunnen maken, hoe ze daarover met elkaar in gesprek gaan. Korter geschreven: het is hun gesprek. De leraar ondersteunt dit. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan.

Hier enkele tips die je kunnen helpen minder op de voorgrond van het gesprek te treden:

- Luister, houd je eigen opvatting voor je. Altijd! Stuur het gesprek niet in de richting van jouw of een andere opvatting.
- Wees nieuwsgierig, vraag door over wat de kinderen zeggen. Je wilt hun denken proberen te begrijpen.
- Vraag jezelf even niet: wat leren ze hiervan? Maar laat je verrassen door waar de kinderen allemaal mee komen. Wat ze ervan leren, ontdek je daarna.
- Laat stiltes vallen, niet zelf praten maar wacht waar kinderen mee komen.

Oriëntatie

De beste voorbereiding op een filosofisch gesprek is het voeren ervan. Regelmatig vinden die gesprekken plaats, in de personeelskamers van scholen of 's avonds thuis, over het thema dat de volgende dag in de groep aan de orde komt. Het belangrijkste van die gesprekken vooraf is,

Waarom zou je dat doen: filosoferen met kinderen?

Iedere leraar die met kinderen filosofeert heeft daarvoor zijn eigen motieven, zijn eigen redenen. In 'Kinderen leren filosoferen'¹ vertellen verschillende leraren daarover:

- 'Het is een prettige manier om met kinderen in gesprek te komen, ook om de samenhang in de groep te versterken.'
- 'Ik was op zoek naar iets 'leuks' om met kinderen te doen, iets dat kinderen met plezier doen, en tegelijk een belangrijke betekenis voor ze heeft.'
- 'De kinderen zijn er enthousiast over. Je voelt de chemie, je voelt dat het aanslaat. Dan luisteren ze ook goed naar elkaar.'
- 'Het past helemaal bij mij, want ik ben erg nieuwsgierig naar het denken en voelen van kinderen.'
- 'Ik vind het leuk als kinderen met elkaar in gesprek gaan over vragen die hen bezighouden. Dat hoeven niet alleen filosofische vragen te zijn, maar het gaat me er wel om dat het vragen van henzelf zijn. Ik vind het heel belangrijk dat kinderen vragen stellen en niet alles klakkeloos aannemen.'

Een paar jaar geleden is in Vlaanderen² een grote rondvraag gehouden onder leraren over filosoferen met kinderen. Veel leraren zien filosoferen met kinderen als een manier om de kinderen beter te leren kennen. Talrijk waren in het onderzoek de spontaan gemaakte opmerkingen als:

- 'Ik leer de kinderen op een andere manier kennen. Ik heb het gevoel dat ik tijd heb om naar ze te luisteren.'
- 'Ik ondervind dat ik nu dichterbij de kinderen sta.'
- 'Ik vind het verbazend aangenaam om te doen. De kinderen doen mij soms verstomd staan met hun uitspraken. Het ging ook vlotter dan ik had verwacht.'

Verder meldden de Vlaamse leraren vooral de effecten op het vlak van sociale en dialogische vaardigheden³:

- 'De kinderen bloeien open, ze durven meer aan elkaar te vertellen en horen graag de verhalen van anderen.'
- 'Stillere kinderen krijgen ook een kans omdat ieders mening gerespecteerd wordt.'
- 'Kinderen durven vrijer uit te spreken, het bevordert de klassfeer.'

Wat is het doel?

Als je met kinderen filosofeert kun je eigenlijk niet zonder de persoonlijke betrokkenheid, zonder het enthousiasme, die uit de citaten van deze leraren naar voren komt. Wat ons betreft zijn dit zeer legitieme motivaties waarom je in school met kinderen zou filosoferen. Het is alleen zo dat school met de waaromvraag altijd bedoelt: wat is het doel? Of: wat zijn de doelstellingen? En hoe weet je of je die bereikt?

1 Rob Bartels, *Kinderen leren filosoferen*, Agiel, Utrecht, 2007

2 Verborgten gedachten, rapport en analyse van de rondvraag 'Filosoferen met kinderen', 2005, Brussel: Vzw Initia en Filoket. Pagina 11 en 12.

3 Idem 2. Pagina 13 en 14.

Daarom is geen reden

een programma Filosoferen met kinderen
voor groep 5 en 6 van de basisschool

Inhoud

1.	Weten en denken	25
2.	Wat is een deel van jou?	29
3.	Feiten en meningen	32
4.	Pesten	37
5.	Deel en geheel	40
6.	Voor de domste	44
7.	Sorteren en indelen	47
8.	Toeval	51
9.	Spoken bestaan niet	55
10.	Plastic planten water geven	60
11.	Een potlood is om te schrijven	65
12.	Regels	71
13.	Hoe kan dat nou?	75
14.	De ring van de koning	82
15.	Wat gaat Sofie doen?	90

1. Weten en denken

Oriëntatie

Ik weet wat voor weer het is vandaag, ik weet: als ik niet genoeg eet, krijg ik honger. Ik weet wie mijn moeder is. Weet ik dat allemaal, of denk ik dat dat zo is? Ik denk dat het morgen mooi weer wordt. Ik denk dat ik met de auto sneller thuis ben dan met de fiets. Of weet ik dat? Op grond waarvan zeg je dat je iets weet? Hebben wij mensen wel zoveel betrouwbare kennis van de wereld, dat we iets kunnen weten?

Wanneer zeggen we dat we denken dat iets is zoals het is? Zijn we dan vooral voorzichtig in onze uitspraak – het zou ook wel eens anders kunnen zijn?

In onze dagelijkse taal maken we intuïtief verschillend gebruik van de woorden weten en denken. In dit thema willen we op de eerste plaats proberen dat verschil in gebruik boven tafel te krijgen. 'Ik weet dat zeker, omdat ik het zelf gezien heb; omdat ...'. Kunnen we daarom ook zeggen: 'Als ik iets zelf gezien heb, weet ik zeker dat het zo is.' Als ..., weet ik zeker dat het zo is.

Op de kaarten hebben we aan de formulering 'Ik weet, dat ...' het woord zeker toegevoegd: 'Ik weet zeker, dat ...'. Dit hebben we gedaan om het onderscheid scherper te maken. Voorts hebben we gekozen voor de formulering '..., dat het zo is.' En bijvoorbeeld niet voor '..., dat het waar is.' Waarheid is een groot en complex concept, met 'dat het zo is' blijven we dichterbij de concrete ervaring.

Vorbereiding

Bij de opening gaan de kinderen eerst in groepjes van drie (of vier) aan het werk. Zorg ervoor dat elke groep een stapeltje kaartjes heeft en vier vellen om deze kaartjes op te plakken. Het is handig de kaartjes vooraf uit te snijden. De kinderen kunnen ook zelf de kaartjes uitknippen.

Het groepswork doen de kinderen aan tafel, trek daar zeker een kwartier voor uit. Daarna gaan ze in de kring. Misschien moet er daarom wat omgebouwd worden in de groep.

De uitwerking is beschreven alsof het één gesprek is. Dat kan, maar het hoeft niet! Misschien is het zelfs beter om ergens onderweg te onderbreken, en een week later weer verder te gaan. Je zou je dan in het eerste gesprek kunnen concentreren op de vellen: 'ik weet zeker dat het zo is' en 'ik weet zeker dat het niet zo is.'

Het tweede gesprek begin je dan door terug te verwijzen naar de belangrijkste bevindingen van de eerste keer. Daarna pak je de vellen 'ik denk dat het zo is' en 'ik denk dat het niet zo is'. Hiermee onderzoek je de redenen die de kinderen hiervoor hebben. Vervolgens focus je op de verschillen met weten.

Uitwerking

Openingsscenario

De kinderen zitten in groepen van drie (of vier) aan tafel. Leg de opdracht uit: Jullie krijgen per groep een stapeltje kaartjes. Op die kaartjes staan zinnen, als 'Op de Zuidpool is het erg koud' en 'Voetballers kunnen harder lopen dan schakers'.

Elke groep krijgt ook vier vellen. Bovenaan elk vel staat een zin 'ik weet zeker dat het zo is' en 'ik weet zeker dat het niet zo is.', enz.

In je groep bespreek je elke zin op de kaartjes: op welk vel wil je die plakken? Pas als iedereen het erover eens is, plakken jullie het kaartje op dat vel. Als je het niet eens kunt worden over een zin, leg je dat kaartje apart.

Geef de kinderen voldoende tijd, zodat alle groepen de meeste kaartjes besproken hebben.

Vervolg

Daarna gaan de kinderen in de kring. Met z'n drieën zitten ze naast elkaar en ze hebben de vellen (en eventuele losse kaartjes) meegenomen.

Laat iedere groep de twee vellen 'ik weet zeker dat het zo is' en 'ik weet zeker dat het niet zo is' voor zich in de kring leggen.

Bekijk met elkaar welke zinnen zijn opgeplakt.

Kijk eerst eens naar veel voorkomende zinnen:

- Waarom hebben jullie die hierbij gekozen?
- Hoe komt het dat je dat zeker weet?
Gebruik zelf (je bent ook een rolmodel) formuleringen als:
  - 'Jij weet het zeker, omdat je het zelf gezien hebt.'
  - 'Jij weet het zeker, omdat je het kan meten.'
- Is iedereen het daarmee eens?

Kies vervolgens een zin (en desgewenst daarna nog een, enz.) die maar door een of enkele groepjes hier is opgeplakt.

- Waarom hebben jullie die hierbij gekozen?
- Waar hebben anderen deze zin geplakt?

Stimuleer nu de het gesprek tussen de kinderen over de redenen die ze voor de een of de andere keuze hebben gehad.

- Wat vind je van wat ... zegt?
- Wie wil er reageren op wat ... zegt?

Op dezelfde manier kun je ook de vellen 'Ik denk dat het zo is' en 'ik denk dat het niet zo is' bespreken.

Verdieping

1. Nu vragen we (voorbeeld):

- Als je iets zelf gezien hebt, weet je het dan zeker? Wat precies weet je dan zeker?
- Als je iets kunt meten, weet je het dan zeker? Wat precies weet je dan zeker?

Hiermee onderzoeken we de redenen die de kinderen naar voren gebracht hebben. Zijn die algemeen geldig?

- Geldt dat voor alles dat je zelf hebt gezien?
- Kun je voorbeelden geven van wat je zelf hebt gezien en toch niet zeker weet?

2. Wat is het verschil tussen iets weten, en iets denken?

- Als je iets weet, dan ... Als je iets denkt, dan ...
- Voorbeeld: Als je iets weet, heb je het zelf gezien. Als je iets denkt, heb je er alleen maar van gehoord.
- Klopt het dat als je van iets gehoord hebt, dat je er minder zeker van bent dan als je het zelf hebt gezien?
- Kun je twee voorbeelden bedenken waarvoor dat niet zo is.

Afronding

Het is interessant om te zien of de kaartjes die groepjes niet konden plakken, omdat ze het niet eens waren, nu wel geplakt kunnen worden.

Of zijn er kaartjes bij die je nu op een ander vel zou willen plakken?

Vat de belangrijkste bevindingen van het gesprek samen. Focus op de onderzochte redenen.

Benoem punten van overeenstemming en kaartjes of redenen waar de kinderen verschillend over denken.

Opdracht: wat weet jij zeker? En wat niet?

Dit is een individuele opdracht. 'Make up your mind' voor jezelf.

Wat weet jij zeker? En wat niet?

De kinderen gebruiken een liggend vel A4 papier. Nog mooier is het als ze op een strook papier kunnen werken.

Wat weet je zeker? Helemaal! Geen enkele twijfel over!

Helemaal links op de strook schrijven ze, of tekenen, of schrijven en tekenen, iets dat ze helemaal zeker weten.

Probeer nu (minstens) vijf andere dingen te bedenken die je steeds iets minder zeker weet.

Uiterst rechts op de strook komt dus een afbeelding te staan waaraan je heel erg sterk twijfelt.

Variatie

Links teken je iets waarvan je zeker weet dat het zo is, uiterst recht iets dat zeker niet zo is. In het midden komen dan dingen die misschien wel zo kunnen zijn, en tegelijk ook niet.

Bijlage

Kaartjes, zie de bijlage op de DVD.

Bladen om de kaartjes op te plakken

Bijlage

Kaartjes

<i>Draken spugen vuur als ze kwaad worden.</i>	<i>Als ik moe ben, moet ik slapen.</i>
<i>Op de Zuidpool is het erg koud.</i>	<i>De politie is ervoor om misdadigers te pakken.</i>
<i>5 x 12 = 63</i>	<i>Voetballers kunnen harder lopen dan schakers.</i>
<i>De GVR is een goed boek.</i>	<i>Beren houden van honing.</i>
<i>Over 50 jaar zijn de mensen veel rijker dan nu.</i>	<i>Een olifant is groter dan een muis.</i>
<i>Rotterdam is de hoofdstad van Nederland.</i>	<i>Feest schrijf je met een 'F'.</i>
<i>Als ik genoeg fruit eet, blijf ik gezond.</i>	<i>Goochelaars kunnen konijnen uit hun hoed toveren.</i>
<i>'s Nachts is het donker.</i>	<i>Pesten is verkeerd.</i>
<i>Er zitten trappers aan mijn fiets.</i>	<i>Morgen komt de zon op.</i>

De hoofdzaak

een programma Filosoferen met kinderen
voor groep 7 en 8 van de basisschool

Inhoud

1. Zeker weten?	97
2. Vrije meningsuiting.....	102
3. Muziekclips.....	106
4. Evolutie.....	110
5. Spinoza in Rijnsburg.....	118
6. Iedereen is gelijk.....	124
7. Androïd 207.....	128
8. Het verleden in heden en toekomst.....	133
9. De ervaringsmachine.....	138
10. Straf.....	141
11. Wat is waar?.....	145
12. Kiezen.....	149
13. Communicatie.....	156
14. Tolerantie.....	161
15. Het prisoner's dilemma.....	164

1. Zeker weten?

Ik denk dus ik ben

Van kinderen

Naar aanleiding van de leestekst vroegen kinderen:

- Als de wereld een droom is, is het dan ook een gedachte? Of komt ie ergens anders vandaan?
- Als iedereen zeker weet dat hij zelf bestaat, weet je dan ook van een ander dat hij bestaat?
- Wat is zekerheid?
- Waarom ga je twijfelen aan alles, als je zekerheid probeert te krijgen?
- Waarom twijfel je aan alles en niet aan jezelf?
- Ik kan voelen, ruiken, horen, zien. Hoe kun je dan denken dat alles wat je ziet enzo er niet is?

Oriëntatie

De (hoofd)vragen van de filosofie zijn vragen van alle tijden en alle leeftijden. Steeds opnieuw komen ze op in het leven van mensenkinderen. Hoe weet ik of alles wat ik om me heen zie niet een droom is? Wat is echt? Wat kan ik daar zeker over weten? Deze vragen die we in verschillende vormen regelmatig van kinderen horen, komen dichtbij de vragen en het denken daarover van de filosoof Descartes. Door iets te vertellen over zijn leven willen we de persoon Descartes kleur geven.

Daarom voeren we hem hier op in een leestekst die het begin vormt van dit thema. Het denken van Descartes vormt de opmaat van dit thema.

De invloed van Descartes op ons denken kan nauwelijks overschat worden. Iedereen kent zijn uitspraak 'Ik denk, dus ik besta'. Wat Descartes werkelijk schreef was: 'Cogito ergo sum', 'ik denk, dus ik ben'. Die uitspraak was het resultaat van een denkproces dat begon met twijfel. Descartes twijfelde aan de betrouwbaarheid van de menselijke waarneming. Wat is werkelijkheid, en wat is illusie? Descartes meende dat de menselijke waarneming zo onbetrouwbaar is, dat aan de werkelijkheid, zoals de mens die waarneemt, ernstig getwijfeld moet worden. Laten onze zintuigen ons niet voortdurend in de steek: wat veraf is zien we kleiner, maar dat is het niet. Misschien, dacht Descartes, is er wel een kwade geest, die erop uit is ons - via onze waarneming - voortdurend op het verkeerde been te zetten.

Waarom getwijfeld kan worden moet worden afgewezen, vond hij, want iets bewijzen kunnen we alleen op basis van onbetwifelbare argumenten. Waarom volgens hem echter niet getwijfeld kon worden, is het feit dat hij twijfelde: ik denk, dus ik ben.

Met die uitspraak introduceerde hij het dualisme, de scheiding tussen geest en lichaam, of anders gezegd tussen geest en materie. Descartes twijfelde aan vrijwel alles, dus ook aan het bestaan van ons lichaam, en hij vroeg zich af of we niet eigenlijk allemaal dromen.

Bij alle twijfel blijft een ding zeker: dat we twijfelen, en dus dat we denken. Of ons lichaam bestaat weten we niet, wel weten we van het bestaan van onze geest.

Bijna vier eeuwen na Descartes kunnen we ons nog steeds niet of nauwelijks losmaken van het beeld van de geest (of de ziel) die in ons lichaam huist. Dat lichaam lijkt op een machine, dacht Descartes, dat bestuurd wordt door onze geest, ons bewustzijn. Dat roept allerlei vragen op. Is die geest te lokaliseren? Hoe stuurt die het lichaam? Sommige mensen denken dat onze geest ons eigenlijke 'ik' is, dat we in een spiegel niet naar onszelf kijken, maar naar het gezicht van het lichaam waar ik in vertoef.

Descartes laat door zijn twijfelexperiment zien dat hij een rationalist is. Je kunt de wereld alleen leren kennen door je verstand te gebruiken. Je zintuigen kun je niet vertrouwen. Ook in zijn tijd waren er mensen die er anders over dachten. Empiristen zeiden dat de (natuur) wetenschap juist op de ervaring moest berusten. Newton (geboren in 1642) zou als kritiek op Descartes gezegd hebben: 'Ik verzin geen hypothesen'.

Vorbereiding

Het hoofdthema is zeker weten. Met de introductie van het denken van Descartes brengen we ook het thema lichaam en geest mee. Dat kun je eventueel in een tweede gesprek aan de orde stellen.

Voor het eerste gesprek heb je de leestekst en het werkblad nodig (zie bijlagen). Je kunt alle kinderen de leestekst geven, of die alleen voorlezen. Het werkblad is wel voor alle kinderen. Het is niet nodig het eerste gesprek in een sessie te houden, je kunt het ook in twee sessies doen, afhankelijk van de interesse en betrokkenheid van de kinderen.

Uitwerking

Openingsscenario

Samen lezen van de tekst (zie bijlage). Je kunt voorlezen, maar beter is het als alle kinderen mee kunnen lezen.

- Welke vragen komen bij jullie op?

Deze tekst roept waarschijnlijk veel vragen op bij de kinderen. Inventariseer deze vragen door ze op een flap of op het bord te schrijven. Als de kinderen dit nog niet gewend zijn, is het aan te raden een eigen startvraag te formuleren.

Bespreek de vragen: is iedereen alle vragen duidelijk?

De groep kiest een vraag om met elkaar te bespreken, door te stemmen.

Startvraag

De door de kinderen gekozen vraag kan de startvraag vormen.

Je kunt ook zelf een startvraag inbrengen, bijvoorbeeld:

- Wat weet jij zeker?

Met deze startvraag richt je je direct op het thema, wat kunnen we zeker weten? Het is een pittige vraag, waarna je de kinderen zeker de tijd moet geven er voor zichzelf over na te denken. Een alternatief is:

- Wat is leuker, twijfelen of zeker weten?

Zeker weten is niet vanzelfsprekend beter, nuttiger, prettiger, dan twijfel. Deze startvraag geeft de gelegenheid op een iets andere manier over het thema na te denken. Je kunt hem ook bewaren voor later in het gesprek om als nieuwe invalshoek te gebruiken.

Andere vragen:

- Vraag jij je wel eens af of alles om je heen niet een droom is?
- Zou dat kunnen?

Verdieping

Afhankelijk van de gekozen startvraag en ook van de richting die het gesprek neemt kun je de volgende verdiepingsvragen stellen:

- Hoe weet je dat zeker?
- Zien we allemaal hetzelfde als we naar hetzelfde kijken?
- Hoe kunnen we dat weten?

Descartes vertrouwde op zijn denken. Alleen dat waaraan je niet kunt twijfelen, weet je zeker:

- Hoe kun je door twijfelen iets zeker weten?
- Weet je dat je bestaat doordat je denkt? Of kun je hier ook aan twijfelen? Of heb je andere redenen om zeker te weten dat je bestaat?
- Kun je wel zeker weten of de wereld er is wanneer je die niet ziet?

Afronding

Door het werkblad (zie bijlage) te maken kunnen de kinderen de gedachten die zich tijdens het gesprek gevormd hebben op een rijtje zetten.

Tweede gesprek: lichaam en geest

Het denken van Descartes brengt ons ook op het thema lichaam en geest. Hoewel dit niet expliciet in de leestekst staat zou je ook hierover een gesprek met kinderen kunnen voeren.

Neem een spiegel mee.

Opening:

Een paar kinderen kijken in de spiegel. Wat zie je?

- Zie je jezelf? Of zie je (een deel van) je lichaam?

Je lichaam doet heel vaak dingen die jij niet wilt. Je wilt nog opblijven om naar de TV te kijken, maar je valt toch in slaap. Je vertelt iets en ineens word je rood. Dat wil je niet, en het lijkt alsof je daardoor nog roder wordt. Je lichaam doet nog veel meer dingen waar jij geen controle over hebt: je hart pompt het bloed door de aderen, je maag verteert het eten.

Descartes dacht dat lichaam en geest twee verschillende dingen zijn. Je geest woont in je lichaam en regelt je denken en je gevoelens.

- Wat denken jullie?

Vervolg vragen

- Waar zit die geest dan?
- Als je geen geest hebt, doet het lichaam dan alles?

Bijlage

Descartes, zie de bijlagen op de DVD.

Bijlage

Descartes (twijfelen)¹

Descartes (twijfelen)

René Descartes werd in 1596 geboren in een klein dorpje in Frankrijk.

Zijn vader werkte in de stad als advocaat en was nooit thuis. Zijn moeder overleed toen hij net een jaar oud was. Daarom gingen René en zijn broer en zus bij hun oma wonen. Toen hij acht was werd Descartes naar een kostschool gestuurd. Omdat hij sukkelde met zijn gezondheid, liet de rector van de school hem altijd uitslapen tot hij zich fit genoeg voelde om de lessen te volgen. De gewoonte om lang uit te slapen heeft hij zijn hele leven gehouden, eigenlijk kwam hij nooit voor twaalfen uit bed.

Na zijn studietijd trok hij erop uit Europa in. Eerst ging hij naar Nederland en daarna trok hij naar Duitsland. Zo kwam hij ook in Ulm in het zuiden van Duitsland. Daar kreeg hij op 10 november 1619 drie dromen: het begin van zijn filosofie. De omgeving van Ulm is tamelijk heuvelachtig. Na een lange wandeling kwam hij boven op een heuvel aan, het hoogste punt in de omgeving. Hijgend ging hij op een grote steen zitten om zo van het uitzicht te genieten. Al lopend naar boven had hij al veel nagedacht, over het waarom van de dingen. Mooie gedachten waren naar boven geborrelt. Terwijl hij uitrustte op de steen, met dat fantastische uitzicht, kreeg hij een bijzondere ervaring, 'drie dromen', zei Descartes er later van. Het waren zijn eerste ideeën voor een nieuwe filosofie.

Hij ging terug naar Frankrijk om deze ideeën op te schrijven, maar in Frankrijk kon je in die tijd niet alles zeggen en schrijven wat je dacht. In Amsterdam mocht dat wel en daarom verhuisde hij naar de Nederlanden om hier zijn eerste boek te schrijven. Over de ervaring die hij in Ulm had opgedaan.

Dat was een experiment met zijn gedachten. Descartes vroeg zich af of we er wel zeker van kunnen zijn dat wanneer we dromen we ook echt dromen. Misschien, dacht hij, zijn we wel altijd aan het dromen, ook wanneer we wakker zijn. Hoe kunnen we zeker zijn dat de wereld niet een droom is? Zou het kunnen dat elke dag een droom is? Descartes begon te twijfelen aan alles. Hij twijfelde aan alles wat hij zag en deed. Wanneer je je ogen dicht hebt, kun je nooit zeker weten of niet alles weg is, omdat je de wereld niet ziet met gesloten ogen. Wanneer je met je rug naar het raam zit, zie je niet wat er achter je is. Kun je wel zeker weten of de wereld er is wanneer je die niet ziet? Door aan alles, maar dan ook echt aan alles te twijfelen, kun je maar één ding echt zeker weten, dacht Descartes. Als ik aan alles twijfel, weet ik maar een ding zeker: en dat is, dat ik twijfel. Wat betekent dat nou dat ik twijfel: dat betekent dat ik besta, ik ben. Ik denk, dus ik ben, dat is de enige zekerheid die ik heb in het leven.

Descartes twijfelt dus aan alles, behalve aan dat hij er is. Alle andere dingen kun je niet zeker weten. Je weet niet zeker of de zon morgen op komt, je weet niet zeker of je huis er nog staat. Wat weet jij zeker?

¹ Met dank aan Judith van Raalte, die de basis van deze tekst schreef.

Bijlage

Werkblad Descartes

Descartes

Dit is het werkblad van: ..... uit groep: .....

Descartes deed een denkexperiment waarbij hij aan alles twijfelde: aan de echtheid van de stoelen en de tafels, aan de echtheid van de mensen om hem heen. Descartes was op zoek naar zekerheid. Hij wilde weten waar hij nu echt zeker van kon zijn. Door aan alles te twijfelen, hoopte hij erachter te komen waar hij absoluut niet aan kon twijfelen.

Noem drie dingen op waar jij absoluut zeker van bent.

.....
.....
.....

Leg uit hoe je deze dingen zeker weet.

.....
.....
.....

Noem drie dingen op waarover je kunt twijfelen.

.....
.....
.....

Leg uit waarom je over deze dingen kunt twijfelen.

.....
.....
.....